

KS. PIOTR HEMPEREK

OFICJALATY OKRĘGOWE W POLSCE

Jedną z ważnych funkcji jurysdykcyjnej władzy biskupa stanowiło rozstrzyganie spórów i karanie wykroczeń. W miarę zwiększania się kompetencji sądownictwa kościelnego, a w konsekwencji także liczby spraw podlegających orzecznictwu biskupa, zachodziła konieczność powierzania funkcji sędziego innym. Po wykształceniu się instytucji archidiaconatu znaczną część tych zadań przejęli od biskupów archidiaconi. W ostatnich dziesiątkach lat XII w. pojawił się we Francji i w Anglii urząd stałego sędziego biskupiego pod nazwą oficjała. Urząd ten w następnym stuleciu wprowadzono niemal we wszystkich diecezjach Europy zachodniej i środkowej. Oficjał biskupi, zwany także głównym (*principalis*) lub generalnym, zastępował biskupa w sprawowaniu jurysdykcji sądowej i stanowił z nim jeden trybunał. Jego władza rozciągała się na wszystkie sprawy sądowe w diecezji z wyjątkiem tych, które zostały zastrzeżone przez prawo lub akt nominacyjny biskupowi. W niektórych krajach zachodnich również archidiaconi, prepozyci, archiprezbiterzy, dziekani, a nawet opaci ustanawiali, począwszy od końca XII w., własnych oficjałów, zlecając im zastępstwo w sprawach sądowych.

Oprócz wspomnianych wyżej oficjałów spotykamy ponadto w niektórych diecezjach już w początkach XIII w. oficjałów nazywanych foralnymi (*officiales foranei*); w literaturze kanonistycznej otrzymali oni również nazwę okręgowych albo też terenowych. Oficjałów tych powoływali biskupi, którzy powierzali im pewien zakres jurysdykcji, głównie sądowej, w określonej części diecezji.

Instytucja ta rozwinęła się, choć nieco później, również w wielu diecezjach polskich, gdzie przetrwała częściowo aż do XIX w., odgrywając przez kilka stuleci pewną rolę zarówno w sądownictwie kościelnym, jak i w administracji diecezjalnej.

Zamierzeniem autora jest próba podsumowania dotychczasowych studiów nad instytucją oficjałów okręgowych w Polsce, uzupełnionych własnymi badaniami źródeł drukowanych i rękopiśmiennych dotyczących niektórych oficjالاتów okręgowych. Ograniczono się tu wszakże do przedstawienia pewnych tylko zagadnień.

1. POCZĄTKI I ROZWÓJ OFICJALATÓW OKRĘGOWYCH W POLSCE

Statuty legatów papieskich Jakuba archidiakona z Leodium z 1248 r.¹ i kard. Gwidona z 1267 r.² zobowiązywały biskupów polskich do ustanowienia oficjałów jedynie w swoich stolicach, czyli po jednym w każdej diecezji. W niedługim jednak czasie biskupi zaczęli powoływać również oficjałów okręgowych, nazywanych w późniejszych postanowieniach synodalnych i w dokumentach nominacyjnych z zasady oficjałami foralnymi.

Utworzenie urzędu oficjała okręgowego nie nastąpiło wszakże u nas, podobnie zresztą jak poza Polską, w oparciu o akty ustawodawcze³. Wyraźne wzmianki i postanowienia dotyczące oficjałów okręgowych spotykamy w polskim ustawodawstwie synodalnym dopiero od XVI w.⁴ Ponieważ nie posiadamy również dokumentów, mocą których biskupi tworzyli oficjalaty okręgowe lub powoływali pierwszych oficjałów w swoich diecezjach ani nie zachowały się akta z początkowego okresu działalności tych oficjałów⁵, nie jesteśmy w stanie dokładnie ustalić, kiedy powstały

¹ R. H u b e. *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gnesnensis*. Petropoli 1856 s. 27 n.

² Z. H e l c e l. *Zbiór statutów synodalnych polskich powszechnych w prowincji gnieźnieńskiej. Starodawne prawa polskiego pomniki*. T. 1. Warszawa 1856 s. 362; por. A. V e t u l a n i. *Die Einführung der Offiziale in Polen*. „Collectanea Theologica” R. 15: 1934 s. 321; tenże. *Początki oficjalu biskupiego w Polsce*. „Nova Polonia Sacra”. T. 3: 1939 s. 54.

³ Por. A. V e t u l a n i. *Prawne stanowisko oficjałów biskupich w Polsce w XV stuleciu*. W: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. T. 1. Kraków 1938 s. 473.

⁴ Z synodów prowincjonalnych po raz pierwszy mówi o oficjałach foralnych synod z 1510 r. B. U l a n o w s k i. *Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w w. XVI*. Archiwum Komisji Prawniczej. T. 1. Kraków 1895 s. 348. W późniejszych statutach synodalnych znajdujemy częściej postanowienia dotyczące oficjałów foralnych. Por. ks. J. R z e p a. *Organizacja terytorialna sądownictwa kościelnego w diecezji krakowskiej do pierwszego rozbioru Polski*. „Rocz. Teol.-Kanon.”. T. 4: 1957 z. 3 s. 85. Podobnie przedstawia się sytuacja w ustawodawstwie diecezjalnym. W statutach sprzed XVI w. można się jedynie dopatrywać istnienia oficjałów foralnych, wyraźnie bowiem ich nie wymieniają.

⁵ Najstarsze zachowane akta konsystorza generalnych i okręgowych pochodzą dopiero z XV w., i to przeważnie z 2. jego połowy. B. U l a n o w s k i. *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*. Vol. 2. *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Gneznensis et Poznaniensis (1403-1530)*. Monum. medii aevi hist. T. 16. Cracoviae 1902 s. VI-X; Vol. 3 p. prima. *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Plocensis, Vladislaviensis et Gneznensis (1422-1533)*. Monum. medii aevi hist. T. 18. Cracoviae 1908 s. V-VI. Po wielu oficjałach pozostały jedynie akta z XVI lub XVII w. Akt niektórych oficjałów w ogóle nie posiadamy obecnie. Wiadomo jedynie, że akta oficjała sandomierskiego były prowadzone przynajmniej od 1398 r. Ks. P. B o b e r. *Najstarsze księgi oficjalu sandomierskiego*. „Polonia Sacra”. R. 4: 1951 s. 157. Akta tego oficjalu zachowały się jednak dopiero od XVI w.

poszczególne oficjالاتy i jak przebiegał proces ich tworzenia. Znane są daty utworzenia jedynie niektórych późniejszych oficjالاتów. W przeważającej większości wypadków o istnieniu oficjالاتów okręgowych dowiadujemy się dopiero z przypadkowych przeważnie wzmianek w różnych źródłach. W oparciu o nie można tylko w przybliżeniu ustalić przebieg rozbudowy sądownictwa biskupiego w Polsce.

A. Vetulani wyraził pogląd, że podział polskich diecezji na mniejsze okręgi sądowe został zapoczątkowany przed końcem XV w., a w niektórych diecezjach znacznie wcześniej⁶. Późniejsze badania potwierdziły słuszność tego stanowiska w odniesieniu do szeregu oficjالاتów.

Przyjmuje się, że najwcześniej powstał oficjالات okręgowy pomorski w diecezji włocławskiej. Pierwsze wzmianki o oficjالاتach pomorskich pochodzą z lat 1289 i 1297⁷. Do tak wczesnego stosunkowo ustanowienia stałego urzędu oficjالاتa pomorskiego przed 1289 r. przyczyniły się szczególne warunki polityczne, w jakich znajdowała się pomorska część diecezji włocławskiej⁸. Od poł. XV w. oficjالاتowie pomorscy posiadali tytuł oficjالاتów generalnych⁹. Przejściowo w latach 1526—1552 było dwóch oddzielnych oficjالاتów pomorskich: jeden dla Gdańska, drugi dla Pomorza¹⁰.

Między r. 1529 a 1548 utworzono w diecezji włocławskiej oficjالات okręgowy w Bydgoszczy, który obejmował dwa dekanaty: bydgoski i świecki. Obszar tego oficjالاتu został powiększony w 1611 r. Ze względu na włączenie Bydgoszczy w 1764 r. do archidiecezji gnieźnieńskiej siedzibę oficjالاتu przeniesiono do Świecia¹¹.

⁶ *Die Einführung* s. 321; tenże. *Początki oficjالاتu* s. 54. Vetulani dysponował wzmiankami sprzed XV w. tylko w odniesieniu do oficjالاتu pomorskiego.

⁷ Ks. J. Fijałek. *O archidiakonach pomorskich i urzędnikach biskupich w archidiakonacie pomorskim diecezji włocławskiej w XII-XV w.* „Rocz. Tow. Nauk. w Toruniu”. T. 6: 1899 s. 154; ks. S. Chodyński. *Konsystorze w diecezji kujawsko-pomorskiej*. Włocławek 1914 s. 87; Vetulani. *Prawne stanowisko* s. 472. Dalsze wiadomości o tych oficjالاتach pochodzą dopiero z końca XIV w.

⁸ Vetulani. *Prawne stanowisko* s. 472; Chodyński, jw. s. 67; ks. S. Librowski (*Wizytacje diecezji włocławskiej*. Cz. 1. *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*. T. 1. *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*. Z. 1. *Wstęp ogólny*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1964 t. 8 s. 35) uważa, że podział diecezji włocławskiej na oficjالاتy włocławski i pomorski nastąpił w poł. XIII w.

⁹ Fijałek, jw. s. 154-158; Vetulani. *Prawne stanowisko* s. 487 n. Niektórzy oficjالاتowie posiadali także tytuł wikariuszy generalnych, np. w 1459 r. *Kodeks dyplomatyczny Polski od najdawniejszych czasów do 1506 r.* T. 2. Wyd. L. Ryszczewski, A. Muczkowski. Warszawa 1853 s. 517. Oficjالاتa generalnego dla Pomorza polecił ustanowić pap. Marcin V mandatem wydanym na Soborze Bazylejskim w 1439 r. (Fijałek, jw. s. 170 n.).

¹⁰ Chodyński, jw. s. 89.

¹¹ Librowski, jw. s. 35 n.; Chodyński (jw. s. 106-108) uważał, że oficjالات bydgoski utworzono ok. 1577 r. Oficjالات ten istniał jeszcze w początkach XIX w.

Po pierwszym rozbiórce Polski, w wyniku którego Pomorze z wyłączeniem Gdańska zajęły Prusy, utworzono osobny oficjalat generalny dla Pomorza w Tczewie; istniał on do zajęcia Gdańska przez Prusy w 1793 r. Oficjalat w Gdańsku uległ likwidacji w 1818 r.¹²

Wiemy obecnie, że najpóźniej w końcu XIV w. nastąpił podział diecezji poznańskiej na oficjalaty okręgowe. Utworzono tam wówczas na pewno dwa oficjalaty: oficjalat czerski, zwany od początku XV w. warszawskim, obejmujący terytorium archidiakonatu o tej samej nazwie, czyli część mazowiecką diecezji, oraz oficjalat w Kaliszu Pomorskim dla obszaru diecezji położonego na północ od Noteci, który pod względem politycznym należał częściowo do Nowej Marchii. Na przełomie XV i XVI w. siedziba tego ostatniego oficjalu mieściła się w Wałczu. W źródłach *officialis in Masovia*, od 1406 r. znany jako warszawski, oraz oficjał w Kaliszu Pomorskim pojawiają się po raz pierwszy w 1395 r.¹³ Ponieważ oficjał w Kaliszu był powołany w tym roku na urząd przez kapitułę, ks. J. Nowacki słusznie uważa, że nie mógł on być pierwszym oficjałem tego okręgu i stąd przypuszcza, iż utworzenie tego oficjalu nastąpiło już ok. poł. XIV w.¹⁴ Prawdopodobnie w XIV w. powstał również oficjalat w Świebodzinie, który obejmował część diecezji poznańskiej znajdującą się w granicach Śląska; pierwsza wiadomość o nim pochodzi jednak dopiero z 1444 r.¹⁵ Czwartym i ostatnim oficjalem okręgowym diecezji poznańskiej był oficjalat w Pszczewie, utworzony najpóźniej w r. 1425; z tego bowiem roku zachowała się pierwsza wzmianka o oficjale pszczewskim. W początkach reformacji jego siedzibę przeniesiono z Pszczewa do Międzyrzecza¹⁶.

Niewielkie odstępy czasu, jakie dzielą pierwsze wiadomości o poszczególnych oficjalach okręgowych diecezji poznańskiej — niespełna 50 lat — nasuwają poważne przypuszczenie, że podziału tej diecezji na oficjalaty dokonano jednocześnie. Jeśli nawet tak nie było, należy stwierdzić, że proces ten trwał stosunkowo krótko.

¹² Chodyński, jw. s. 93-95, 101; Librowski (jw. s. 30 przyp. 139) zaznacza, że wiadomości o oficjalach diecezji włocławskiej podane przez ks. H. Wyczawskiego (*Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*. Warszawa 1956 s. 34) są nieścisłe.

¹³ Ks. J. Nowacki. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2. *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań 1964 s. 226, 236, 240; Ulanowski. *Acta iudiciorum* t. 2 nr 1631, 1632.

¹⁴ Jw. s. 240.

¹⁵ Tamże s. 243 n. Przypuszczenie o wczesnym powstaniu tego oficjalu opiera na tym, że tylko niewielką ilość spraw z tego terenu wnoszono do konsystorza poznańskiego.

¹⁶ Tamże s. 245. Należy zaznaczyć, że informacje Wyczawskiego (jw. s. 33 n.) o oficjalach w diecezji poznańskiej tylko w części odpowiadają prawdzie.

W poł. XV w. oficjał warszawski, podobnie jak pomorski, był już nazywany oficjałem generalnym¹⁷. Zdaniem Nowackiego ten tytuł oficjała warszawskiego pozostawał w związku z utworzeniem urzędu wikariusza generalnego dla mazowieckiej części diecezji¹⁸. W źródłach z początków XVI w. oficjał warszawski występuje jednak bez tytułu generalny¹⁹. Od 1631 r. biskupi poznańscy zamiast oficjałów mianowali w Warszawie wikariuszy generalnych²⁰.

O ile w innych diecezjach obserwujemy później dalszy rozwój sieci oficjالاتów okręgowych, to w diecezji poznańskiej spotykamy zjawisko odwrotne. W pierwszych dziesiątkach lat XVI w. zanikły na skutek reformacji wszystkie oficjالاتy okręgowe poza warszawskim²¹. Dopiero po r. 1772 utworzono ponownie oficjالات w Wałczu²².

Pierwsze wiadomości o oficjałach okręgowych archidiecezji gnieźnieńskiej pochodzą dopiero z XV w. Istniało tam wówczas aż 9 oficjالاتów okręgowych. Były to w kolejności pojawienia się pierwszych wzmianek, jakie o nich obecnie posiadamy, następujące oficjالاتy: kamieński (1418)²³, łęczycki (1426)²⁴, kurzelowski (1440)²⁵, wieluński (1440)²⁶, kaliski

¹⁷ Z takim tytułem występuje w r. 1447 J. Sawicki (*Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*. T. 4. *Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej z XV w.* Lublin 1948 s. 37) i w r. 1461 B. Ulanowski (*Acta ecclesiae collegiatae Varsoviensis*. Archiwum Kom. Prawn. T. 6. Kraków 1897 nr 66 s. 21). Por. Vetulani. *Prawne stanowisko* s. 482.

¹⁸ Jw. s. 237. Wikariusz generalny w Warszawie pojawia się po raz pierwszy w r. 1416 i 1417.

¹⁹ W latach 1517-1520 jest nazywany „officialis Varschoviensis”. B. Ulanowski. *Statuta capitulorum Gneznensis et Poznaniensis ecclesiarumque collegiatarum Varsoviensis et Lanciencis*. Archiwum Kom. Prawn. T. 5. Kraków 1897 nr 26 s. 513; tenże. *Acta ecclesiae* nr 6, 9, 15 s. 36 n.

²⁰ W. Müller. *Diecezje w okresie potrydenckim*. W: *Kościół w Polsce*. T. 2. Kraków 1970 s. 80.

²¹ Nowacki, jw. s. 240, 244 n;

²² Tamże s. 240.

²³ Oficjał w Kamieniu (Caminensis) jest wymieniony w aktach konsystorza gnieźnieńskiego w zapisku z 1418 r. (Ulanowski. *Acta iudiciorum* t. 2 nr 123). Dotychczas uważano, że oficjالات w Kamieniu został utworzony razem z archidiakonatem kamieńskim w 1512 (Ks. W. Patykiewicz. *Późniejsze oficjالاتy gnieźnieńskie*. „Rocz. Teol.-Kanon.”. T. 5: 1959 z. 4 s. 118). Tymczasem w akcie erekcji archidiakonatu jest mowa tylko o powołaniu pierwszego archidiakona na oficjała tego okręgu (Ks. J. Korytkowski. *Arcybiskupi gnieźnieńscy prymasowie i metropolicy polscy od roku 1000 aż do roku 1821*. T. 2. Poznań 1888 s. 613). Słowo „creamus” było używane w aktach nominacyjnych oficjałów z zasady.

²⁴ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. T. 5. Wyd. F. Piekosiński. Poznań 1908 s. 423.

²⁵ Ulanowski. *Acta iudiciorum* t. 2 nr 366.

²⁶ Ks. W. Patykiewicz. *Archidiakoniat wieluński*. „Wiadomości Diecezjalne. Organ Urzędowy Częstochowskiej Kurii Diecezjalnej”. R. 24-31: 1957 s. 463.

(1458)²⁷, uniejowski (1466)²⁸, łowicki (1466)²⁹, łęgonicki (1466)³⁰ oraz iwanowicki (1468)³¹. Daty podane przy poszczególnych oficjalatach oczywiście wskazują jedynie, że ich początki przypadają na okres poprzedzający pierwsze wzmianki.

Nie ulega wątpliwości, że oficjalaty okręgowe istniały w archidiecezji gnieźnieńskiej już między r. 1407 a 1411. O oficjalach w liczbie mnogiej wspominają bowiem pochodzące z tych właśnie lat statuty synodalne abpa Mikołaja Kurowskiego³². Istnienie oficjałów okręgowych w pierwszym dziesięcioleciu XV w. upoważnia do przypuszczenia, że podział archidiecezji na oficjalaty nastąpił, a przynajmniej został zapoczątkowany już w XIV w. Wobec dużej rozległości archidiecezji i istnienia w tym czasie oficjałów okręgowych w sąsiedniej diecezji poznańskiej przypuszczenie to posiada znaczny stopień prawdopodobieństwa.

W obecnym stanie wiedzy nie można ustalić, czy wszystkie znane z XV w. oficjalaty archidiecezji gnieźnieńskiej zostały utworzone jednym aktem, czy też powstawały stopniowo i ewentualnie, które z nich ustanowiono najwcześniej. Za stopniowym rozwojem sieci tych oficjałów zdaje się opowiadać A. Vetulani. Uważa on bowiem, że początkowo oficjalaty pokrywały się pod względem terytorialnym z archidiakonatami i że w miejscowościach, które nie były siedzibami archidiakonów, utworzono oficjalaty dopiero później. I tak oficjalia łowicki miał powstać z części archidiakonatu i oficjalia łęczyckiego, a oficjalia w Iwanowicach z kaliskiego³³. Czy tak rzeczywiście było, trudno obecnie dociec. Wiadomo tylko,

²⁷ P a t y k i e w i c z. *Późniejsze oficjalaty* s. 122.

²⁸ U l a n o w s k i. *Acta iudiciorum* t. 2 nr 608.

²⁹ Tamże s. VIII.

³⁰ W Łęgonicach nad Pilicą. P a t y k i e w i c z. *Późniejsze oficjalaty* s. 117.

³¹ U l a n o w s k i. *Acta iudiciorum* t. 2 nr 1941; Vetulani (*Prawne stanowisko* s. 474) nie wymienia oficjalia kamieńskiego i łęgonickiego. Wyczawski (jw. s. 34) nie wspomina natomiast o oficjalicie łęgonickim, który na pewno istniał w początkach XVI w., i o iwanowickim. Należy zaznaczyć, że z XV w. zachowały się do dzisiaj tylko akta oficjałów wieluńskiego i kaliskiego od 1458 r., łowickiego od r. 1466 i iwanowickiego z 1468 r. Akta oficjalia uniejowskiego znane są od r. 1545, a kurzełowskiego od 1619 r. O aktach pozostałych oficjałów nie posiadamy żadnych wiadomości (U l a n o w s k i. *Acta iudiciorum* t. 2 s. VII-X; P a t y k i e w i c z. *Późniejsze oficjalaty* s. 122).

³² J. S a w i c k i. *Concilia Poloniae*. T. 5. *Synody archidiecezji gnieźnieńskiej i ich statuty*. Warszawa 1950 s. 268 stat. (71): „Item statuimus, ut omnes rectores ecclesiarum officialium et archidiaconorum litteras [...] statim transmittant”. Wzmianka o oficjalach w liczbie mnogiej nie jest przypadkowa i nie można uważać, że pod tym słowem ustawodawca miał na myśli tylko oficjalia gnieźnieńskiego. Świadczy o tym fakt, że oficjalia są tu wymienieni obok archidiakonów, których było kilku, oraz to, że inne statuty tego synodu o oficjale stołecznym mówią w liczbie pojedynczej (tamże s. 264, 267).

³³ *Prawne stanowisko* s. 474-476.

że w 1482 r. abp Z. Oleśnicki część oficjalu uniejowskiego, ze względu na łatwiejszy dostęp do Wielunia, poddał jurysdykcji oficjała wieluńskiego³⁴.

W późniejszym okresie zaszły już tylko niewielkie zmiany w sieci oficjalatów archidiecezji gnieźnieńskiej. Przed r. 1547, prawdopodobnie razem z kolegiatą w 1544 r., został utworzony oficjalat w Wolborzu³⁵. W 1764 r., gdy Wolborz z okolicą włączono do diecezji włocławskiej, siedzibę tego oficjała przeniesiono do Piotrkowa i odtąd był nazywany piotrkowskim³⁶. Między r. 1628 a 1630 powstał oficjalat w Radomsku³⁷. Ostatnim wreszcie oficjalem, jaki utworzono w archidiecezji gnieźnieńskiej, był oficjalat w Skrzynnie, znany jedynie z nominacji oficjała w 1785 r.³⁸ W rzeczywistości, liczba oficjalatów — mimo utworzenia w XVI—XVIII w. trzech nowych — zwiększyła się w stosunku do liczby z XV w. tylko o jeden, gdyż dwa dawne przestały istnieć: iwanowicki prawdopodobnie już w XV w. i łęgonicki po r. 1522³⁹. Przy końcu XVIII w. było więc 10 oficjalatów okręgowych⁴⁰.

W diecezji krakowskiej jako pierwszy pojawia się w końcu XIV w. oficjalat okręgowy w Sandomierzu. Najstarsza księga oficjała sandomierskiego zawierała akta od 1398 r.⁴¹ Wiadomości o kilku innych oficjالاتach tej diecezji pochodzą z XV w. W 1425 r. był już oficjał w Lublinie⁴²,

³⁴ Ulanowski. *Acta iudiciorum* t. 2 nr 846. Zarządzenie to było powtórzone w 1496 i 1511 r. Tamże nr 870, 1996. Por. Vetulani. *Prawne stanowisko* s. 475; Patykiewicz. *Archidiakoniat* s. 463 n.; tenże. *Późniejsze oficjالاتy* s. 120. Wykazuje on, że oficjał wieluński posiadał jurysdykcję nad częścią parafii z archidiakonatu uniejowskiego już od 1459 r.; tenże. *Archidiakoniat* s. 463 n.

³⁵ Patykiewicz. *Późniejsze oficjالاتy* s. 118; por. Chodyński, jw. s. 136.

³⁶ Patykiewicz. *Późniejsze oficjالاتy* s. 120; Chodyński, jw. s. 136 n.

³⁷ Patykiewicz. *Późniejsze oficjالاتy* s. 120; ks. A. Trepka. *Organizacja i działalność konsystorza foralnego w Radomsku w XVIII wieku*. Częstochowa 1960 (maszynopis) s. 23.

³⁸ Patykiewicz. *Późniejsze oficjالاتy* s. 121.

³⁹ Tamże s. 119.

⁴⁰ W 1785 r. zostało mianowanych, oprócz gnieźnieńskiego, 9 oficjalatów okręgowych: kaliski, uniejowski, łowicki, łączycki, piotrkowski, radomszczański, kurzelowski, skrzyński i kamiński (Korytkowski, jw. t. 5 s. 173; Patykiewicz. *Późniejsze oficjالاتy* s. 120). Ponadto był także oficjalat wieluński (Patykiewicz. *Archidiakoniat* s. 465). Müller (*Diecezje* s. 91) podaje, że w 1772 r. było 8 oficjalatów okręgowych; faktycznie było ich 9 (bez skrzyńskiego). Wykaz Wyczawskiego (jw. s. 34) jest niepełny.

⁴¹ Bober, jw. s. 155 n.; por. ks. W. Wójcik. *Instygator w oficjالاتie okręgowym w Sandomierzu*. „Prawo Kanoniczne”. R. 2: 1959 nr 1-2 s. 340 przyp. 38.

⁴² Od tego roku zaczynały się akta pierwszej księgi konsystorza lubelskiego, która zaginęła w jesieni 1939 r. Archiwum Kurii Biskupiej w Lublinie (AKL), A vol. 260: Inwentarz archiwum z początku XIX w.; S. Wojciechowski. *O zaginionej księdze oficjała lubelskiego z XV wieku*. Lublin 1963 s. 3 n. Nie wiadomo, na

w 1441 — w Radomiu ⁴³, w 1456 — w Nowym Sączu ⁴⁴. Na pewno już w pierwszych latach XV w. było kilku oficjałów okręgowych w diecezji krakowskiej. Świadczy o tym formularz ustanowienia wikariusza generalnego, pozostający w związku z zamierzonym wyjazdem do Rzymu bpa krakowskiego Piotra Wysza w 1408 r. Formularz ten zawiera upoważnienie do przyjmowania apelacji „a quibuscumque nostris officialibus seu commissariis” ⁴⁵. Zapewne istniał wtedy przynajmniej oficjalia lubelski, a być może także radomski. Oficjalia te obejmowały północno-wschodnie krańce diecezji krakowskiej i powstały najprawdopodobniej w końcu XIV w., nie później niż oficjalia sandomierski ⁴⁶.

Istnieje przypuszczenie, że na XV w. przypadają też początki oficjalia kieleckiego ⁴⁷ i tarnowskiego ⁴⁸, a może również wiślickiego ⁴⁹, aczkolwiek wiadomości źródłowe o nich pochodzą dopiero z XVI w. W XV w.

---

jakiej podstawie ks. J. Wadowski (*Kościół lubelski na podstawie źródeł archiwalnych*. Kraków 1907 s. 2), podaje, że akta konsystorza lubelskiego sięgają r. 1424.

⁴³ Ks. W. Wójcik. *Organizacja okręgowego oficjalia radomskiego w latach 1531-1546*. „Rocz. Teol.-Kanon.” T. 5: 1958 z. 3 s. 105. Dalsze wzmianki pochodzą z r. 1485 i 1497. AKL, A vol. 6 k. 17, 29, vol. 5 k. 479v.

⁴⁴ Ks. B. Kumor. *Archidiakoniat sądecki*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1964 t. 8 s. 292. Oficjalia ten występował także w 1470 r. (*Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*. T. 9. Lwów 1883 nr 74). Rzepa (*Organizacja* s. 100) przytacza wzmiankę dopiero z 1565 r. Oficjalia sądecki utworzono przypuszczalnie razem z archidiakonatem sądeckim w 1448 r. (Kumor. *Archidiakoniat* s. 292).

⁴⁵ B. Ulanowski. *Formulae ad ius canonicum spectantes, ex actis Petri Wysz episcopi Cracoviensis (1392-1412) maxima parte depromptae*. Archiwum Kom. Prawn. T. 5. Kraków 1897 s. 317 n. i przyp. 1 s. 318.

⁴⁶ Bober (jw. s. 157) przypuszcza, że oficjalia sandomierski został utworzony w latach 1394-1397 w okresie ożywionej działalności bpa P. Wysza.

⁴⁷ Ks. bp W. Wójcik. *Organizacja i działalność oficjalia okręgowego w Kielcach w latach 1551-1635*. „Rocz. Teol.-Kanon.” T. 10: 1963 z. 3 s. 30. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1545 r.

⁴⁸ Ks. B. Kumor. *Prepozytura tarnowska*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1966 t. 12 s. 218; ks. bp W. Wójcik (*Oficjalia okręgowy w Tarnowie w latach 1535-1575*. „Prawo Kanoniczne”. R. 2: 1959 s. 386) sądził, że oficjalia tarnowski powstał nie wcześniej niż w 1500 r. Akta istnieją od r. 1535. Rzepa (*Organizacja* s. 100) przyjmował, że oficjalia tarnowski istniał dopiero od r. 1542.

⁴⁹ E. Wiśniowski (*Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*. Warszawa 1955 s. 27-36) wykazuje, że prepozytura wiślicka i kielecka zostały utworzone pod koniec XIII w., choć w dawniejszej literaturze umieszczano ich początki o wiek wcześniej. Por. Rzepa. *Organizacja* s. 92, 99 n. Akta oficjalia wiślickiego są znane dopiero od r. 1614. Ks. B. Kumor. *Katalog mikrofilmów Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*. Nr 1. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1963 t. 6 s. 83 n. nr 134, 143, 146. Istniały też akta z r. 1541 (Rzepa. *Organizacja* s. 99).

istniały zatem na pewno w diecezji krakowskiej 4 oficjalaty: sandomierski, lubelski, radomski i sądecki, a co do istnienia 3 dalszych: kieleckiego, tarnowskiego i wiślickiego, są tylko przypuszczenia. Potwierdzenia tych przypuszczeń można by dopatrywać się także w tym, że archidiecezja gnieźnieńska, mniejsza pod względem terytorialnym od krakowskiej, posiadała już w XV w. 9 oficjالاتów.

Dalsze oficjalaty w diecezji krakowskiej powstały zapewne dopiero w ciągu XVI w. w drodze podziału utworzonych wcześniej okręgów sądowych. Z tego wieku posiadamy pierwsze wiadomości o istnieniu oficjالاتów: w Lelowie (1530)⁵⁰, Pilźnie (1541)⁵¹, Łukowie (1546)⁵², Bieczu (1553)⁵³ i Bytomiu (1594)⁵⁴. Pod r. 1597 występuje w aktach oficjالاتu sandomierskiego oficjał ropczycki⁵⁵. Ponieważ Ropczyce leżały w oficjالاتie pilzneńskim i w pobliżu Pilzna, wydaje się, że nie było odrębnego oficjالاتu ropczyckiego, a tylko znajdowała się tam prawdopodobnie czasowo siedziba oficjالاتu pilzneńskiego, który istniał także w następnym stuleciu. Wiadomości o oficjالاتie lelowskim zachowały się jedynie z lat 1530-1568. W akcie erekcji prepozytury pilickiej z 1611 r. bp P. Tylicki określił, że prepozyt ma także sprawować na stałe urząd oficjالاتa (munus perpetui officialis)⁵⁶. Prepozytura pilicka obejmowała właśnie dekanat lelowski, można więc z tego wnosić, że prepozyt otrzymał istniejący już urząd oficjالاتa lelowskiego, który od tego czasu był nazywany pilickim. Nie jest oczywiście wykluczone, że oficjالات lelowski przestał wcześniej istnieć, a na jego miejsce utworzono następnie oficjالات z siedzibą w Pili-

⁵⁰ Archiwum Metropolitalne w Krakowie (AMK), *Episcopalia*, vol. 12 k. 206v. W Archiwum Diecezjalnym w Kielcach zachował się tom akt oficjالاتa lelowskiego z lat 1530—1568. Ks. B. Kumor. *Katalog mikrofilmów* Nr 2. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1966 t. 13 s. 177 nr 24. W dotychczasowej literaturze nie ma żadnych wzmianek o tym oficjالاتie.

⁵¹ Wójcik. *Oficjالات okręgowy w Tarnowie* s. 386 przyp. 8; Kumor (*Archidiaconat* s. 293) podał pierwszą wzmiankę z r. 1553, a Rzepa (*Organizacja* s. 99) z 1572 r.

⁵² AKL, A vol. 14 k. 163v. R. Orłowski, J. Szaflik (*Dzieje miasta Łukowa*. Lublin 1962 s. 51) niesłusznie podają, że oficjالات łukowski powstał w 1546 r., a występujący pod tą datą oficjał był pierwszym oficjالاتem łukowskim. Tę samą informację o powstaniu oficjالاتu łukowskiego powtarza S. Litak (*Formowanie sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*. „Rocz. Humanist.” T. 12: 1964 z. 2 s. 26 przyp. 47).

⁵³ Rzepa. *Organizacja* s. 99.

⁵⁴ Tamże s. 100. Wyczawski (jw. s. 34) pominął ten oficjالات w wykazie oficjالاتów diecezji krakowskiej. Zwrócił mu na to uwagę w recenzji ks. A. Petrani („Archeion.” T. 27: 1957 s. 355 i T. 31: 1959 s. 203).

⁵⁵ Wójcik. *Oficjالات okręgowy w Tarnowie* s. 386 przyp. 8.

⁵⁶ Rzepa. *Organizacja* s. 100; W. Müller. *Diecezja krakowska w relacjach biskupów z XVII—XVIII wieku*. „Rocz. Humanist.” T. 13: 1965 z. 2 s. 82; tenże. *Diecezje* s. 84.

cy. Czasu powstania oficjalatów występujących w źródłach z XVI w. nie da się bliżej określić.

W wyniku rozbudowy sieci oficjalatów okręgowych w diecezji krakowskiej ich liczba na początku XVII w. wzrosła do 12. Synod bpa M. Szyszkowskiego z 1621 r. wymienia następujących oficjałów: sandomierskiego, lubelskiego, wiślickiego, sądeckiego, bieckiego, tarnowskiego, pilzneńskiego, bytomskiego, radomskiego, łukowskiego, kieleckiego i pilickiego oraz postanawia, by nadal pozostawali w dotychczasowych miejscowościach⁵⁷. Liczbę 12 oficjałów podaje także relacja bpa Trzebickiego z 1667 r.⁵⁸ Przed r. 1716 przestał istnieć oficjalat bytomski, od tego bowiem roku nie jest wymieniany w relacjach biskupów do Rzymu⁵⁹. Proces tworzenia oficjalatów trwał w diecezji krakowskiej przeszło dwa wieki i zakończył się zasadniczo w początkach XVII w. Później zachodziły jedynie niewielkie zmiany. Około poł. XVIII w. oficjalat okręgowy w Kielcach został zastąpiony przez sąd audytora kurii biskupiej, mającego stałą siedzibę w Kielcach i jurysdykcję równą jurysdykcji oficjała generalnego⁶⁰. W 1760 r. bp K. Sołtyk mianując oficjałem lubelskim biskupa bakowskiego S. Jezierskiego, nadał mu tytuł i władzę oficjała generalnego „per et intra palatinatum Lublinensem”⁶¹. Również następnii oficjałowie lubelscy otrzymywali ten sam tytuł. Zmiana zakresu władzy oficjała lubelskiego pod względem terytorialnym i rzeczowym nie spowodowała jednak likwidacji oficjalatu łukowskiego, który znajdował się w granicach województwa lubelskiego.

Poważniejsze zmiany w sieci oficjalatów diecezji krakowskiej nastąpiły dopiero po włączeniu, w wyniku I rozbioru Polski w 1772 r., znacznej części tej diecezji do Austrii. W 1778 r. bp Sołtyk utworzył najpierw dla tego terenu konsystorz generalny w Zakrzówku k. Ludwinowa, a następnie w 1781 r. — na żądanie władz austriackich — przeniósł go do Tarnowa, mianując oficjała tarnowskiego oficjałem generalnym. Równocześnie zniesione zostały oficjalaty okręgowe w Tarnowie i Pilźnie, powstały natomiast, obok istniejących w Nowym Sączu i Bieczu, oficjalaty w Dzikowie, Wieliczce i Oświęcimiu. Po utworzeniu diecezji tarnowskiej i te oficjalaty uległy w 1787 r. likwidacji⁶².

Diecezja plocka przez długi okres czasu posiadała tylko jeden oficjalat

⁵⁷ *Reformationes generales [...] ab [...] Martino Szyszkowski [...] in synodo dioecesana sancitae et promulgatae. Cracoviae [1621] s. 18; por. Rzepa. Organizacja s. 97.*

⁵⁸ Müller. *Diecezja krakowska s. 86.*

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Müller. *Diecezje s. 81.*

⁶¹ AMK, *Episcopalia*, vol. 98 k. 65.

⁶² Ks. J. Rzepa. *Konsystorz generalny w Tarnowie (1781—1785)*. „Nasza Przyszłość”. T. 7: 1958 s. 140-169.

okręgowy w Pułtusk. Dowiadujemy się o nim dopiero z akt oficjała pułtuskiego, które zachowały się od r. 1461⁶³. Wprawdzie w akcie erekcji archidiakonatu pułtuskiego nie ma wzmianki o oficjalacie w Pułtusk⁶⁴, ale nie wyklucza to możliwości jego istnienia już w tym czasie. Pewną wskazówkę co do wcześniejszego utworzenia oficjalu pułtuskiego może stanowić Processus synodalis biskupa plockiego Jakuba, pochodzący prawdopodobnie z 1400 r.⁶⁵ Wezwanie na synod adresowane jest m. in. do oficjłów⁶⁶, zapewne więc już wówczas było w diecezji plockiej dwu oficjłów. Ponieważ w statutach synodalnych tegoż bpa Jakuba z 1398 r. wzmiankowany jest kilkakrotnie tylko jeden oficjał biskupi⁶⁷, nasuwa się przypuszczenie, że oficjał pułtuski został utworzony między r. 1398 a 1400. Przemawiałaby za tym i ta okoliczność, że właśnie w tym mniej więcej czasie powstawały oficjaly w innych diecezjach.

Istnienie jednego tylko oficjała okręgowego w dość rozległej diecezji plockiej nie zaspokajało zapewne potrzeb w zakresie szybkiego wymiaru sprawiedliwości, skoro kapituła plocka dwukrotnie w 1550 i 1551 r. zwracała się do biskupa o ustanowienie oficjała foralnego w Łomży na terytorium oficjalu pułtuskiego⁶⁸. Prośba ta nie została jednak spełniona. Na synodzie w 1632 r. powiększono jeszcze obszar oficjalu pułtuskiego, włączając do niego dekanat przasnyski z archidiakonatu plockiego⁶⁹. Oficjał w Łomży utworzył dopiero między r. 1692 a 1696 bp A. Ch. Załuski⁷⁰. Nieco później, przed 1728 r., oficjała pułtuskiego zastąpił audytor kurii biskupiej rezydujący w Pułtusk, który posiadał jurysdykcję oficjała generalnego. Po r. 1772 utworzono ponadto oficjał w Górznie dla części diecezji, która została włączona do Prus. Na żądanie rządu pruskiego oficjał w Górznie otrzymał następnie tytuł oficjała generalnego⁷¹.

⁶³ Ulanowski. *Acta iudiciorum* t. 3 s. V, 15.

⁶⁴ *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*. Wyd. T. Lubomirski. Warszawa 1863 s. 206 n.

⁶⁵ J. Sawicki. *Concilia Poloniae*. T. 6. *Synody diecezji plockiej i ich statuty*. Warszawa 1952 s. 36 n.

⁶⁶ B. Ulanowski. *Liber formularum ad ius canonicum spectantium, ex actis Jacobi de Kurdwanow episcopi Plocensis maxima parte depromptarum*. Archiwum Kom. Prawn. T. 1. Kraków 1895 nr 22 s. 29.

⁶⁷ Sawicki. *Concilia Poloniae* t. 6 s. 185, 217, 219.

⁶⁸ B. Ulanowski. *Acta capituli Plocensis ab an. 1514 ad an. 1577*. Archiwum Kom. Hist. T. 10. Kraków 1916 nr 196, 199. Powierzchnia diecezji plockiej wynosiła 23 500 km², podczas gdy gnieźnieńskiej — 39 000 km², a krakowskiej — 53 000 km² (Müller. *Diecezje* s. 73).

⁶⁹ Sawicki. *Concilia Poloniae* t. 6 s. 152.

⁷⁰ W. Müller. *Organizacja terytorialna diecezji plockiej w XVI—XVIII w* „Rocz. Humanist.” T. 15: 1967 z. 2 s. 170 n.

⁷¹ Tamże s. 171; ks. S. Chodyński. *Plockie biskupstwo*. W: *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*. T. 19 s. 578.

Ze starych diecezji metropolii gnieźnieńskiej jedynie wrocławska nie wprowadziła podziału na oficjalaty okręgowe. Oprócz oficjała generalnego jurysdykcję sądową w sprawach mniejszej wagi posiadali tu archidiaconi⁷². Dopiero w 1787 r. utworzono oficjالات dla archiprezbiteratów w Ostrzeszowie i Kępnie, znajdujących się w granicach Polski⁷³.

Od 1448 r. spotykamy ponadto w diecezji wrocławskiej sędziów nazywanych komisarzami. Z postanowień synodów wrocławskich wynika, że byli oni sędziami ustanawianymi na stałe i sprawowali jurysdykcję w pewnych okręgach na terenie diecezji⁷⁴. W 1653 r. tacy komisarze byli w Głogowie, Opolu, Nysie i Cieszynie⁷⁵. Bliższych danych o instytucji komisarzy i ich uprawnieniach nie posiadamy. Nasuwa się tu podobieństwo do organizacji sądownictwa w archidiecezji mogunckiej, gdzie również jurysdykcja sądowa przysługiwała m. in. komisarzom⁷⁶.

Odmierna praktyka w organizacji sądownictwa w diecezji wrocławskiej wynikała zapewne częściowo z faktu, że diecezja ta — w okresie tworzenia oficjالاتów w pozostałych diecezjach metropolii gnieźnieńskiej — znajdowała się już pod panowaniem czeskim. Pewien wpływ mogły wywierać również stosunki istniejące w diecezjach niemieckich, które w większości nie miały oficjالاتów okręgowych.

W pozostałych diecezjach polskich oficjalaty okręgowe były raczej zjawiskiem wyjątkowym. Istnieją jednak dowody, że w niektórych z tych diecezji doszło również do ustanowienia oficjالاتów okręgowych lub podejmowano starania o utworzenie takich oficjالاتów⁷⁷.

W źródłach z XV w. spotykamy pewne wskazówki przemawiające za istnieniem dwu oficjالاتów w diecezji chełmskiej. W dokumencie bowiem z 1438 r. występuje officialis in Crasnistaw, natomiast w 1449 r. sędził w Bełzie i Hrubieszowie vicarius generalis nec non officialis et plebanus Belzensis⁷⁸. Ponieważ wzmianki o tych oficjالاتach nie pochodzą z tego samego roku, można by uważać, że zmieniona została tylko siedziba oficjała

⁷² T. Silnicki. *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*. Warszawa 1953 s. 329 n.; ks. bp W. Urban. *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*. Wrocław 1962 s. 58; Wyczawski, jw. s. 34.

⁷³ Urban, jw. s. 11.

⁷⁴ Por. synody z 1448, 1473, 1592, 1653 r. J. Sawicki. *Concilia Poloniae*. T. 10. *Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty*. Wrocław 1963 s. 470, 503, 644, 654.

⁷⁵ Tamże s. 654, 692, 703.

⁷⁶ K. Bauermeister. *Studien zur Geschichte der kirchlichen Verwaltung des Erzbistums Mainz in späteren Mittelalter*. „Archiv für katholisches Kirchenrecht”. Bd. 97: 1917 s. 502, 518-524.

⁷⁷ Informacje Wyczawskiego (jw. s. 34) na ten temat są niepełne.

⁷⁸ L. Bieńkowski. *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417—1452)*. „Rocz. Humanist.” T. 7: 1958 z. 2 s. 208; Sawicki *Concilia Poloniae* t. 4 s. 36-39. Bieńkowski wątpi, by istniały dwa oficjalaty.

biskupiego. Przypuszczenie jednak o istnieniu w diecezji chełmskiej dwóch oficjałów równocześnie znajduje potwierdzenie w statutach synodalnych Jana Biskupca, w których kilkakrotnie wzmiankowani są oficjałowie w liczbie mnogiej (*officiales nostri*)⁷⁹.

W 1663 r. biskup chełmski Tomasz Leżeński utworzył oficjalat w Zamościu, powołując na oficjała dziekana zamojskiego A. Kłopockiego⁸⁰. Oficjalat ten istniał przynajmniej przez kilka lat⁸¹. Godne uwagi jest to, że oficjał zamojski nazywany foralnym otrzymał jurysdykcję sądową w całej diecezji, ale nie do wszystkich spraw. Wyjęte były spod jego kompetencji sprawy beneficjalne i testamentowe; te ostatnie jednak tylko wtedy, gdy wartość przedmiotu sporu przekraczała sumę 600 złp.⁸²

Po I rozbiórce Polski, gdy część diecezji chełmskiej z Zamościem została wcielona do Austrii i poddana jurysdykcji biskupa przemyskiego, doszło ponownie do utworzenia oficjالاتu w Zamościu, ale dokonał tego biskup przemyski⁸³.

W poł. XVI w. czynione były starania o ustanowienie oficjałów okręgowych w diecezji wileńskiej. Na synodzie w 1546 r. podjęto uchwałę o potrzebie oficjałów wiejskich (*officialium ruralium*), postulowaną przez duchowieństwo⁸⁴. Postulat ten rozważano także na synodzie w 1555 r., przy czym domagano się, by biskup ustanowił oficjała w każdym dekanacie⁸⁵. Do realizacji tej uchwały zapewne jednak nie doszło, skoro w statutach synodów późniejszych żadnych wzmianek o oficjałach okręgowych nie spotykamy. Dopiero w 1771 r. bp I. Massalski utworzył w diecezji wileńskiej 4 oficjالاتy: w Trokach, Grodnie, Słucku i na Białorusi, którego siedzibą był początkowo Nepel; 3 pierwsze zostały jednak wkrótce znie-

⁷⁹ Sawicki. *Concilia Poloniae* t. 4 s. 169 n. (synod sprzed 1440 r.), s. 211 (synod z 1445 r.). Oficjał bełski (*officialis ecclesie Belzensis*) występuje także w r. 1484 (*Akta grodzkie i ziemskie* t. 15 nr 1740 s. 221), a z r. 1494 mamy wzmiankę o konsystorzu bełskim (tamże t. 19 nr 2314 s. 416). W tym czasie stolicą biskupstwa był już Krasnystaw (Bieńkowski, jw. s. 204).

⁸⁰ Dowiadujemy się o tym z protokołu spisane go przy objęciu urzędu przez tego oficjała. AKL, A vol. 147 k. 1-v.

⁸¹ Zachowała się księga zawierająca akta oficjała zamojskiego z lat 1663—1666. AKL, A vol. 147. Z późniejszego okresu żadnych wzmianek o oficjale zamojskim nie posiadamy. Dokument nominacji nie zachował się. Oficjał Kłopocki zmarł w 1667 r. (Ks. F. Stopniak. *Dzieje kapituły zamojskiej*. Lublin 1962 s. 188).

⁸² AKL, A vol. 147 k. 1-v.

⁸³ F. Pawłowski. *Premislia sacra sive series et gesta episcoporum r.l. Premisliensium*. Cracoviae 1869 s. 628.

⁸⁴ J. Sawicki. *Concilia Poloniae*. T. 2. *Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*. Warszawa 1948 s. 23.

⁸⁵ Tamże s. 27 n.

sione. W 1775 r. bp J. Kossakowski został mianowany oficjałem generalnym w Trokach⁸⁶.

W diecezji łuckiej w początkach XVII w. był oprócz oficjała generalnego w Łucku także oficjał okręgowy dla podlaskiej części diecezji (*officialis Podlachiae*)⁸⁷. Na synodzie z 1684 r. posiada on już tytuł oficjała generalnego *per Podlachiam et palatinatum Brestensem*⁸⁸.

Przegląd oficjالاتów okręgowych w poszczególnych diecezjach polskich uwidacznia w ich rozwoju zarówno pewne cechy wspólne, jak i różnice. Przede wszystkim należy podkreślić, że instytucja oficjالاتu okręgowego została wprowadzona w starych diecezjach metropolii gnieźnieńskiej i to tych tylko, które pozostawały w granicach Polski. Odmienne ukształtowała się organizacja sądownictwa w diecezji wrocławskiej. W później powstałych diecezjach oficjالاتy okręgowe należały do rzadkości i pojawiły się w zasadzie dopiero w XVII i XVIII w.

Początki oficjالاتów w dawnych diecezjach poza włocławską, gdzie oficjالات pomorski istniał już w końcu XIII w., przypadają w przybliżeniu na ten sam czas — na ostatnie lata XIV i pierwsze XV w. Ale proces podziału diecezji na oficjالاتy przebiegał niejednolicie. O ile w diecezji poznańskiej trwał ok. pół wieku, to w archidiecezji gnieźnieńskiej, nie licząc późniejszych drobnych uzupełnień, około 100 lat, a w diecezji krakowskiej prawie dwa wieki, jeśli oczywiście pierwsze znane nam wzmianki o późniejszych oficjالاتach pozostają w niewielkiej odległości czasowej od rzeczywistej daty ich utworzenia. W diecezjach włocławskiej i płockiej powstańe dwu pierwszych oficjالاتów okręgowych oddzielało blisko 300 lat.

Różny był także końcowy rezultat podziału diecezji na oficjالاتy, czyli liczba oficjالاتów utworzonych w poszczególnych diecezjach i to nie tylko w cyfrach bezwzględnych, lecz również w porównaniu do obszaru diecezji⁸⁹. Najbardziej rozbudowaną sieć oficjالاتów okręgowych posiadały dwie największe rozmiarami dawne diecezje: krakowska w początkach XVII w. — 12 oficjالاتów i gnieźnieńska w XV w. — 9, a pod koniec XVIII w. — 10 oficjالاتów okręgowych. Diecezje włocławska i płocka przez długi okres czasu miały tylko po jednym oficjale okręgowym. Podobnie było w diecezji poznańskiej po upadku 3 oficjالاتów w początkach XVI w.

⁸⁶ Ks. J. Kurczewski. *Biskupstwo wileńskie*. Wilno 1912 s. 56, 85, 379; por. Müller. *Diecezje* s. 91.

⁸⁷ Znamy go ze statutów z 1621 r. por. J. Sawicki. *Concilia Poloniae*. T. 3. *Synody diecezji łuckiej i ich statuty*. Warszawa 1949 s. 110 n.

⁸⁸ Tamże s. 41 n. Nadanie tego tytułu musiało nastąpić nieco wcześniej. Por. Müller. *Diecezje* s. 80.

⁸⁹ Obszar diecezji polskich w km² według stanu z r. 1772 podaje w tabelach Müller (*Diecezje* s. 73). Należy zaznaczyć, że obszar starych diecezji w okresie przedrozbiorowym nie ulegał prawie zmianom.

Znaczne dysproporcje zachodziły również w rozmieszczeniu i wielkości oficjالاتów w poszczególnych diecezjach. Nie mamy wprawdzie dokładnych danych o wielkości wszystkich okręgów podległych oficjالاتom, ale dotychczasowe wyniki badań w pełni upoważniają do takiego stwierdzenia. Wskazują one, że oficjالاتy okręgowe obejmowały od kilkunastu do ok. 100 parafii⁹⁰.

Obszar i granice oficjالاتów ulegały w ciągu wieków pewnym zmianom. Zmiany te dokonywały się przede wszystkim na skutek tworzenia nowych oficjالاتów na terenach podległych jurysdykcji już istniejących oficjالاتów. Niekiedy dochodziło do nich w następstwie likwidacji niektórych oficjالاتów. Zdarzało się również, że terytorium jednego oficjالاتu powiększono kosztem innego, głównie ze względu na łatwiejszy dostęp do siedziby oficjالاتa, którego okręg ulegał rozszerzeniu.

Stolice archidiakonatów bywały przeważnie zarazem siedzibami oficjالاتów. Stąd w wielu wypadkach nazwy, a zapewne i okręgi oficjالاتów odpowiadały nazwom i okręgom archidiakonatów. Jednak już w początkowym okresie odchylenia od tej zasady były znacznie większe, niż dotychczas sądzono⁹¹. Znamiennej ilustracji dostarcza zwłaszcza stosunek archidiakonatów i oficjالاتów w diecezji poznańskiej. Wprawdzie zachodziła zgodność co do ich liczby, ale tylko jeden archidiakoniat, mianowicie czerwski, później warszawski pokrywał się z oficjالاتem o tej samej nazwie. Oficjالات w Kaliszu Pomorskim był utworzony z części archidiakonatu poznańskiego. Na obszarze archidiakonatu pszczewskiego były dwa oficjالاتy: w Świebodzinie i Pszczewie, przy czym pierwszy powstał prawdopodobnie wcześniej. Nie było natomiast oficjالاتa w Śremie, chociaż istniał archidiakoniat śremski. Podobnie nie utworzono oficjالاتów w archidiakonacie dobrzyńskim w diecezji płockiej i w archidiakonacie zawichojskim w diecezji krakowskiej. Oficjالاتy zaś kamieński i łowicki w archidiecezji gnieźnieńskiej powstały znacznie wcześniej od archidiakonatów tej nazwy. Wyjątkowo tylko zdarzało się, że oficjالات okręgowy obejmował obszar większy od archidiakonatu. Przykładu dostarczają tu oficjالاتy sandomierski i w początkowym okresie lubelski. Częściej, zwłaszcza w późniejszym

---

⁹⁰ Por. Wójcik, *Organizacja oficjالاتu w Kielcach* s. 31; Kumor, *Archidiakoniat* s. 292 n.; ks. J. Rzepa, *Z dziejów oficjالاتów foralnych w Polsce. Konsystorz foralny w Tarnowie*. Lublin 1955 (maszynopis) s. 58-62; Trepka, jw. s. 23. Wielkość oficjالاتów w diecezji krakowskiej i płockiej uwidaczniają tabele sporządzone przez Müllera (*Diecezje* s. 92). Dokładne ustalenie wielkości oficjالاتów z uwzględnieniem zmian, jakim podlegały, wymagałoby szczegółowego zbadania akt konsystorskich, gdyż nominacje na oficjالاتów zawierały zwykle nazwę okręgu bez bliższego określenia jego terytorium, a w wykazach parafii zaznaczano jedynie przynależność do archidiakonatu, a nie do oficjالاتu.

⁹¹ Por. T. Silnicki, *Organizacja archidiakonatu w Polsce*. Lwów 1927 s. 153; Vetulani, *Prawne stanowisko* s. 475 n.

okresie, gdy sieć oficjالاتów uległa zagęszczeniu, miała miejsce sytuacja odwrotna: w jednym archidiakonacie były 2, a nawet, jak w wypadku archidiakonatu sądeckiego, 3 oficjالاتy.

Tylko w dwu oficjالاتach: w Tarnowie i w Pilicy funkcje oficjالاتa zostały na stałe związane z godnością i urzędem prepozyta⁹². W innych — oficjالاتami byli często prałaci i kanonicy kapituł kolegiackich. Nie było to jednak regułą, zwłaszcza w tych oficjالاتach, które nie miały w swych granicach kolegiaty. W takich wypadkach na oficjالاتów powoływano przeważnie miejscowych lub pobliskich plebanów⁹³.

W początkowym okresie istnienia oficjالاتów i później urząd oficjالاتa powierzano niejednokrotnie archidiakonom⁹⁴. Potwierdza to w pełni pogląd Vetulaniego, że wprowadzenie oficjالاتu w Polsce nie miało na celu ograniczenia uprawnień archidiakonów⁹⁵, chociaż faktycznie w wyniku jego rozwoju doszło do przejęcia jurysdykcji sądowej archidiakonów przez oficjالاتów.

┌ Potrzeba podziału diecezji na mniejsze okręgi administracyjne i sądowe wynikała niewątpliwie ze znacznych ich rozmiarów. Obok tego ogólnego czynnika o utworzeniu oficjالاتów okręgowych zadecydowało przede wszystkim zwiększenie się kompetencji sądów kościelnych⁹⁶ i wzrost liczby wnoszonych do nich spraw. Istnienie oficjالاتów w stolicach biskupich nie mogło w tej sytuacji zapewnić wszystkim pragnącym dochodzić swych praw w sądach kościelnych szybkiego i należytego wymiaru sprawiedliwości. Troska o utrzymanie dyscypliny kościelnej z jednej strony oraz o zapewnienie możliwie łatwego dostępu do sądu bez narażania się na niebezpieczeństwa, trudy i koszty uciążliwych podróży z drugiej stanowiła główny motyw skłaniający biskupów do powoływania oficjالاتów na terenie diecezji. Świadczą o tym zachowane w aktach z późniejszego okresu pochodzące nominacje na oficjالاتów⁹⁷. Względy te odgrywały zapewne zasadniczą rolę również przy zagęszczaniu sieci oficjالاتów.

⁹² R z e p a. *Organizacja* s. 101.

⁹³ Por. Ch o d y ń s k i. *Konsystorze* s. 107; R z e p a. *Organizacja* s. 101 n.; N o w a c k i, jw. s. 241, 244 n. Potwierdzają to również akta konsystorza lubelskiego z XV i XVI w.

⁹⁴ U l a n o w s k i. *Acta iudiciorum* t. 2 nr 1255, 1968, t. 3 nr 16; B. U l a n o w s k i, S. Z a c h o r o w s k i. *Materiały do dziejów kolegiaty puttuskiej*. Archiwum Kom. Hist. T. 10. Kraków 1916 nr 17, 24; U l a n o w s k i. *Acta capituli Plocensis* nr 37; tenże, *Acta ecclesiae* nr 66; tenże. *O pracach przygotowawczych do historii prawa kanonicznego w Polsce*. Kraków 1887 dodatek II s. 86; R z e p a. *Organizacja* s. 101 przyp. 85 n.; A K L, A vol. 2 k. 121.

⁹⁵ *Prawne stanowisko* s. 490 n. Za tym stanowiskiem opowiada się Bober (jw. s. 158 n.). Pogląd, że oficjالاتy foralne ustanowiono w związku z rywalizacją archidiakonów z biskupami podzielał w naszej literaturze ks. P. Fabisz (*O oficjالاتach foralnych*. „Obrona Prawdy”. R. 3: 1846 s. 306); podobnie sądzi Fijałek (jw. s. 153).

⁹⁶ Por. V e t u l a n i. *Prawne stanowisko* s. 473.

Nasuwa się pytanie, dlaczego potrzebom wywoływanym zwiększeniem się kompetencji sądownictwa kościelnego nie starano się zaradzić udzielając ewentualnie większych uprawnień archidiakonom, którym przecież i tak przysługiwał pewien zakres jurysdykcji sądowej. Wydaje się, iż odpowiedzi na to pytanie należy szukać w znacznym rozwoju sieci parafialnej, którego szczególne nasilenie przypada na wiek XIV i XV⁹⁸. Powodowało to zarazem wzrost obowiązków wizytacyjnych archidiakonów i konieczność dłuższego ich przebywania poza stolicą archidiakonu. Nie mogli więc oni podjąć równocześnie zwiększonych zadań w zakresie sądownictwa. Wprawdzie w wielu wypadkach powoływano archidiakonów na oficjałów, ale jako oficjałowie mogli oni na czas swej nieobecności ustanawiać zastępców w osobach sędziów-surogatów.

Do utworzenia niektórych oficjالاتów, jak pomorski w diecezji wrocławskiej i oficjالاتy w diecezji poznańskiej, przyczyniły się niewątpliwie także szczególne warunki polityczno-geograficzne tych okręgów⁹⁹. Podobnie zmiany w sieci oficjالاتów po r. 1772 zostały spowodowane w większości względami politycznymi. Nowe oficjالاتy utworzono bowiem w tych częściach diecezji, które znalazły się w wyniku I rozbioru Polski poza jej granicami.

2. WŁADZA OFICJALÓW OKRĘGOWYCH W POLSCE

Oficjał główny albo generalny, zgodnie z praktyką i prawem powszechnym, posiadał jurysdykcję w całej diecezji i w odniesieniu do wszystkich spraw z wyjątkiem tych, które biskup wyraźnie sobie zastrzegł lub przyjął już do rozstrzygnięcia. Władzę, jaka przysługiwała temu oficjałowi, uznano za jurysdykcję zwyczajną, gdyż — według orzeczenia Innocentego IV — stañowił on z biskupem „unum et idem consistorium sive auditorium” i w konsekwencji od jego wyroków nie można było apelować do biskupa¹⁰⁰.

Natomiast władza oficjالاتów okręgowych, nazywanych w źródłach i literaturze kanonistycznej foralnymi, była ograniczona nie tylko pod względem terytorialnym do części diecezji, lecz w zasadzie także i pod wzglę-

⁹⁷ Por. Chodyński. *Konsystorze* s. 109 n.; Rzepa. *Organizacja* s. 93 n.; AKL, A vol. 15 k. 39 (pierwsza znana nominacja na oficjała lubelskiego).

⁹⁸ Por. E. Wiśniowski. *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*. W: *Kościół w Polsce*. T. 1. Kraków 1967 s. 256-259.

⁹⁹ Vetulani, *Die Einführung* s. 321; tenże. *Prawne stanowisko* s. 472 n.; Nowacki, jw. s. 240, 243, 245.

¹⁰⁰ C. 3 II 15 in VI; P. Fournier. *Les officialités au moyen-âge*. Paris 1880 s. 13, 18; Vetulani. *Prawne stanowisko* s. 478. Takie stanowisko posiadali też oficjałowie stołeczni w Polsce (Vetulani. *Prawne stanowisko* s. 483).

dem rzeczowym do spraw o mniejszym znaczeniu lub takich, w których wartość przedmiotu sporu nie przekraczała określonej sumy¹⁰¹. Nie posiadali oni przeważnie jurysdykcji w sprawach karnych i małżeńskich¹⁰². Zakres jurysdykcji tych oficjałów zależał od mandatu biskupiego i tylko na podstawie nominacji można dokładnie ustalić, jakie sprawy im podlegały. Biskupi mogli określić kompetencje oficjałów albo w akcie nominacji, albo w prawie diecezjalnym¹⁰³. Mogli też oczywiście zlecić im wszystkie sprawy na określonym terytorium bez żadnych ograniczeń¹⁰⁴.

Począwszy od glosatorów kanoniści zgodnie przyjmowali, że jurysdykcja oficjałów foralnych jest jurysdykcją delegowaną i uważali ich za delegatów biskupa¹⁰⁵. Zdaniem Bouix jurysdykcja oficjałów foralnych jest tylko delegowana, ponieważ przysługuje im część władzy biskupiej i jedynie ze zlecenia biskupa, a nie z prawa i na mocy otrzymanego urzędu; trybunał zaś ich jest różny od trybunału biskupa¹⁰⁶. Jeżeli oficjał foralny posiadał w swoim okręgu jurysdykcję do wszystkich spraw (ad universitatem causarum), była to — według niektórych autorów — iurisdictio man-

¹⁰¹ Glosa do c. 2 I 2 in Clem.; J. Sbrozzius. *Tractatus de officio et potestate vicarii episcopi*. Romae 1604 s. 30; P. Piasecki. *Praxis episcopalis et ecclesiastica* [...]. 3 ed. Coloniae 1665 s. 389; A. Reiffenstuel. *Ius canonicum universum*. Parisiis 1889. Vol. 1 s. 521; L. Thomassinus. *Vetus et nova Ecclesiae disciplina* [...]. Venetiis 1773. T. 1 s. 135; C. Pellegrinus. *Praxis vicariorum* [...]. Venetiis 1719 s. 6; F. Ferraris. *Prompta bibliotheca canonica* [...], Romae 1891. T. 7 s. 568 n.; Benedictus XIV. *De synodo dioecesana*. Venetiis 1792 lib. 3 s. 51.

¹⁰² Thomassinus, jw. t. 1 s. 135; Pellegrinus, jw., s. 61 n.; Ferraris, jw. t. 7 s. 568 n. Nie mieli jurysdykcji w sprawach małżeńskich oficjałowie foralni we Francji (Fournier, jw. s. 13). Nawet oficjał w Stendal, w diecezji Halberstadt, zaliczany do oficjałów o specjalnym charakterze nie miał jurysdykcji w odniesieniu do ciężkich wykroczeń. N. Hilling. *Die Offiziale der Bischöfe von Halberstadt im Mittelalter*. Kirchenrechtliche Abhandlungen herausg. v. U. Stutz. 72 Heft. Stuttgart 1911 s. 56 n.

¹⁰³ D. Bouix. *Tractatus de iudiciis ecclesiasticis*. T. 1. 2 ed. Parisiis 1866 s. 458.

¹⁰⁴ Pellegrinus, jw. s. 6; Ferraris, jw. t. 7, s. 568 n.

¹⁰⁵ Glosa do c. 3 II 15 in VI: „[...] officiales foranei [...] sunt delegati episcopi”; glosa do c. 2 I 2 in Clem. v. „Foraneo” zaznacza, że według Innocentego IV i Henryka de Segusio (Hostiensis) „tales officiales foranei [...] habent delegatam”. Por. Innocentius IV *Apparatus*. Venetiis 1495, tit. de officio ordinarii; Piasecki, jw. s. 389; A. Barbosa. *Pastoralis sollicitudinis sive de officio et potestate episcopi*. Lugduni 1698 s. 109; A. Andreucci. *Hierarchia ecclesiastica in varias suas partes distributa*. Romae 1766 s. 304; Pellegrinus, jw. s. 6, 60 n.; Reiffenstuel, jw. t. 1 s. 528; Ferraris, jw. t. 7 s. 587; Fournier, jw. s. 13; R. Scherer. *Handbuch des Kirchenrechts*. Bd. 1. Graz 1886 s. 608.

¹⁰⁶ Bouix, jw. t. 1 s. 457.

data, która pod wieloma względami upodabniała go do sędziów zwyczajnych¹⁰⁷.

Przyjmując, że oficjałowie foralni posiadają jurysdykcję delegowaną oraz stanowią trybunał różny od trybunału biskupa, przeważająca większość kanonistów podzielała pogląd wyrażony przez Jana Andrzejowego, że apelację od wyroków oficjałów foralnych należy wnosić do biskupa lub do jego oficjała generalnego¹⁰⁸, zgodnie z ogólną zasadą, że od decyzji delegowanego przysługuje odwołanie do delegującego¹⁰⁹. Stanowisko to znajdowało potwierdzenie również w praktyce apelacji od wyroków oficjałów foralnych¹¹⁰.

Odmienne zdanie w tej sprawie wypowiedział w końcu XVI w. włoski kanonista A. Germoni, który twierdził, że od wyroku oficjała foralnego nie można apelować do biskupa. Swój pogląd opierał on na postanowieniu Bonifacego VIII, odrzucającym zwyczaj apelacji od wyroku oficjała do biskupa jako niewłaściwy¹¹¹. Autor ten niesłusznie jednak sądził, że użyty w tym postanowieniu termin oficjał biskupa odnosi się właśnie do oficjała foralnego, gdy w rzeczywistości papież miał na uwadze oficjała głównego¹¹². Podobnie Z. Van Espen, przyjmując, że trybunał oficjała nie różni się od sądu biskupa, był zdania, że także od wyroku oficjała foralnego należy wnosić apelację nie do biskupa, lecz do sądu wyższej instancji¹¹³. Nie wiadomo jednak, czy pogląd ten był wyrazem stosowania wówczas takiej właśnie praktyki przy wnoszeniu odwołania od wyroku oficjała foralnego.

Oficjałowie okręgowi powoływani w niektórych biskupstwach saskich

¹⁰⁷ Sbrozzius, jw. s. 31; L. Engel. *Collegium universi iuris canonici*. Pars 1. Ed. 13 Salisburgi 1751 s. 189; F. Schmalzgrueber. *Ius ecclesiasticum universum*. T. 1 pars 2. Romae 1844 s. 166, 173. W tej kwestii zdania autorów były podzielone. Reiffenstuel (jw. t. 1 s. 544 n.) uważał np., że iurisdictio mandata daje tylko większe uprawnienia, ale należy do jurysdykcji delegowanej.

¹⁰⁸ Glosa do c. 3 II 15 in VI: „Licet enim ipsi [officiales foranei] habent iurisdictionem ad universitatem causarum tamen ab eis appellatur ad episcopum et non ad metropolitanum”. Por. Glosa do c. 2 I 2 in Clem. v. „Foraneo” i autorzy cytowani w przyp. 105, 106; także Sbrozzius, jw. s. 32, 189, 312; P. Leurenus. *Vicarius episcopalis*. Coloniae 1708 s. 27, 30; Engel, jw. p. 1 s. 184 n.; Schmalzgrueber, jw. t. 1 p. 2 s. 153; Benedictus XIV, jw. lib. 3 s. 151; J. Sägmüller. *Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts*. 2 Aufl. Freiburg i. Br. 1909 s. 421.

¹⁰⁹ Barbosa, jw. s. 109.

¹¹⁰ E. Uttendorfer. *Die Archidiakone und Archipresbyter im Bistum Freising und die Salzburger Archidiakone Baumburg, Chiemsee und Gars*. „Archiv für katholisches Kirchenrecht”. Bd. 64. 1890 s. 131 n.; T. Gottlob. *Die Offiziale des Bistums Konstanz im Mittelalter*. Limburg 1951 s. 51 przyp. 4.

¹¹¹ C. 2 I 4 in VI.

¹¹² Pogląd Germoniego omawia Barbosa (jw. s. 108 n.).

¹¹³ *Ius ecclesiasticum universum*. T. 1. Neapoli 1766 s. 143.

byli, według Hillinga, zrównani pod względem uprawnień z oficjałami generalnymi¹¹⁴. Autor ten nie mówi jednak wyraźnie, czy posiadali oni jurysdykcję zwyczajną i jak przedstawiała się sprawa apelacji od ich wyroków.

Jest rzeczą pewną, że oficjałowie okręgowi w Polsce, przynajmniej w początkowym okresie, posiadali znacznie szersze uprawnienia niż oficjałowie foralni francuscy. Uwidacznia się to wyraźnie na przykładzie spraw małżeńskich; oficjałom polskim, w przeciwieństwie do francuskich, przysługiwała w XV w. pełna władza orzekania w tych sprawach¹¹⁵.

Jurysdykcja oficjałów okręgowych w Polsce była jednak ograniczona ze względu na wartość przedmiotu sporu, tzn. obejmowała tylko te sprawy, których przedmiot sporu nie przekraczał określonej wartości¹¹⁶. Powstaje pytanie, czy różnice, jakie zachodziły między oficjałami we Francji i w Polsce, były tego rodzaju, że powodowały zróżnicowanie w ich stanowisku prawnym?

Zagadnienie stanowiska prawnego oficjałów polskich podjął po raz pierwszy Vetulani, który starał się ustalić m. in., czy zasady, regulujące stanowisko prawne oficjałów na Zachodzie, znajdowały zastosowanie w odniesieniu do oficjałów w Polsce. Autor zwrócił uwagę na fakt, że w źródłach polskich na określenie oficjałów nie używano w zasadzie terminów: oficjał główny (*principalis*) i oficjał foralny (*foraneus*). Początkowo w określeniach wszystkich oficjałów podawano tylko siedzibę ich sądu czy też nazwę podległego im terytorium. Różnice w tytułach oficjałów pojawiły się ok. poł. XV w., kiedy to oficjałów stołecznych oraz dwu okręgowych: pomorskiego i warszawskiego zaczęto nazywać generalnymi. W początkach XVI w. występuje w źródłach także nazwa oficjał foralny przy określeniu oficjała w Wałczu. Różne tytuły świadczą, zdaniem Vetulaniego, o istnieniu u nas kilku kategorii oficjałów okręgowych, mianowicie: oficjałów okręgowych posiadających tytuł generalnych, oficjałów bez tego tytułu i oficjała foralnego¹¹⁷. W wyniku dalszych rozważań dochodzi autor do stwierdzenia, że oficjałowie dwóch pierwszych kategorii stanowili z biskupem ten sam trybunał (*idem auditorium*) i posiadali, podobnie jak oficjałowie stołeczni biskupa, władzę zwyczajną. Natomiast oficjał w Wałczu, występujący pod nazwą oficjała foralnego, miał zgodnie z nauką kanoniczną władzę delegowaną. Przekonanie o odmiennym stanowisku prawnym oficjałów okręgowych, nie nazywanych w źródłach oficjałami foral-

¹¹⁴ Hilling, jw. s. 57.

¹¹⁵ Vetulani. *Prawne stanowisko* s. 485; por. P. Hemperek. *Sprawy małżeńskie w oficjalacie okręgowym w Lublinie w XV w.* „Rocz. Teol.-Kanon”. T. 17: 1970 z. 5 s. 29.

¹¹⁶ Vetulani. *Prawne stanowisko* s. 486 n.

¹¹⁷ Tamże s. 481-483.

nymi, uzasadnia Vetulani tym, że ich władza była ograniczona jedynie wartością przedmiotu sporu, nie była natomiast prawdopodobnie ograniczona pod względem rzeczowym (*ratione materiae*); oficjałowie zaś okręgowi z tytułem generalnych posiadali taką władzę jak oficjałowie stołeczni. Dalszą rację przemawiającą za takim właśnie stanowiskiem prawnym oficjałów okręgowych stanowi, zdaniem Vetulaniego, brak w aktach sądowych, opublikowanych przez Ulanowskiego, zapisków świadczących o wnoszeniu apelacji od wyroków tych oficjałów do biskupa lub jego oficjała głównego ¹¹⁸.

Nasuwa się pytanie, czy pogląd wybitnego polskiego kanonisty na stanowisko prawne oficjałów okręgowych w Polsce znajduje również potwierdzenie w źródłach, które nie były mu dostępne. Oficjałowie okręgowi w Polsce niewątpliwie posiadali szeroki zakres władzy. Wiadomości o wyjęciu pewnych spraw spod ich kompetencji pochodzą dopiero z XVI w.¹¹⁹ Można również przyjąć, że oficjałowie okręgowi z tytułem generalnych mieli w swoich okręgach jurysdykcję równą władzy oficjałów stołecznych ¹²⁰. Posiadanie jurysdykcji do wszystkich spraw na określonym terytorium, według poglądów dawnych kanonistów, upodabniało wprawdzie oficjałów do sędziów zwyczajnych, ale ich jurysdykcję zaliczano raczej do kategorii jurysdykcji delegowanej ¹²¹.

Wydaje się, że różnice w terminologii używanej na określenie oficjałów okręgowych, nie mających tytułu oficjałów generalnych, nie dają pewnej podstawy do wnioskowania o odmiennym ich stanowisku prawnym, gdyż określenia te nie pochodzą z dokumentów nominacyjnych, lecz z zapisków notariuszy w aktach konsystorza, a w tego typu źródłach prawie zawsze określano oficjałów przez wskazanie ich siedziby lub okręgu, gdy tymczasem w nominacjach tych samych oficjałów nazywano foralnymi ¹²². Również w statutach synodalnych terminologia używana w od-

¹¹⁸ Tamże s. 484-487.

¹¹⁹ Np. nominacja na oficjała lubelskiego z 1546 r. zastrzega biskupowi lub jego oficjałowi sprawy beneficjalne i inne większe, jak również orzekanie w sprawach małżeńskich, które w XV w. należało do normalnych uprawnień oficjałów lubelskich (AKL, A vol. 15 k. 39-v).

¹²⁰ Nie musiało to wszakże wynikać z samej nazwy oficjała generalnego, skoro np. — wprawdzie znacznie później — w nominacji bpa S. Jezińskiego na oficjała generalnego dla województwa lubelskiego zaznaczono, że pewne ważniejsze sprawy, mianowicie beneficjalne, małżeńskie i karne — były wyjęte częściowo spod jego jurysdykcji i zastrzeżone oficjałowi generalnemu krakowskiemu (AMK, *Episcopalia*, vol. 98 k. 65-67).

¹²¹ Por. przyp. 107.

¹²² Por. np. nominacje na oficjała lubelskiego z 1546 r. (AKL, A vol. 15 k. 39) i z 1589 r. (AKL, A vol. 18 k. 1); nominacje na oficjała radomskiego z 1759 r. (AMK, *Episcopalia*, vol. 98 k. 7); warto zaznaczyć, że wpis tego dokumentu do akt biskupich poprzedzał tytuł: *Deputatio officialis Radomiensis*, pomijający słowo *foraneus*.

niesieniu do oficjałów okręgowych nie była jednolita. Najczęściej nazywano ich oficjałami foralnymi, ale spotykamy również nazwy *officiales* bez bliższego określenia, choć wiadomo, że chodzi o oficjałów okręgowych¹²³. Skoro więc w późniejszym okresie nie przestrzegano ściśle jednolitej terminologii przy określaniu oficjałów okręgowych, trudno przyjąć, że występujące w źródłach wcześniejszych różnice w tym względzie odzwierciedlały dokładnie różnice w ich stanowisku prawnym.

Należy wreszcie stwierdzić, że w aktach oficjałów okręgowych z XV w., których nie nazywano bynajmniej foralnymi, spotykamy szereg wzmianek o apelacjach od ich wyroków do właściwych biskupów lub ich oficjałów generalnych¹²⁴. Wynika stąd, że oficjałowie okręgowi w Polsce, przynajmniej ci, którym nie przysługiwał tytuł oficjała generalnego, posiadali od początku jedynie jurysdykcję delegowaną¹²⁵.

Rozważania na temat władzy oficjałów okręgowych upoważniają ostatecznie do stwierdzenia, że między oficjałami tego typu w poszczególnych

Por. także: Wójcik. *Oficjalat okręgowy w Tarnowie* s. 387; Trepka, jw. s. 30. Wydaje się, że notariusz konsystorza poznańskiego, spisując zeznania oficjała w Wałczu jako świadka, chciał podać pełny jego tytuł urzędowy i dlatego nazwał go „*officialis foraneus in Valcz*” (Ulanowski. *Acta iudiciorum* t. 2 nr 1631). Jest to tym bardziej prawdopodobne, że — zdaniem Nowackiego (jw. t. 2 s. 240) — oficjał ten posiadał w swoim okręgu taką samą władzę jak generalny oficjał poznański.

¹²³ Por. np. Ulanowski. *Materiały* s. 348, 353, 371; *Reformationes generales* bpa M. Szyszkowskiego s. 39 n., 124. Szyszkowski wyliczając oficjałów nazywa ich „*officiales dioecesanos*” (tamże s. 18).

¹²⁴ AKL, A vol. 2 k. 31, 71, 268; Ulanowski. *Acta iudiciorum* t. 3 nr 39, 113. Nawet od wyroków oficjała warszawskiego odwołania w pierwszej poł. XV w. wnoszono do biskupa poznańskiego (Nowacki, jw. t. 2 s. 226, 236).

¹²⁵ Na takie rozumienie władzy oficjałów okręgowych wskazuje też tytuł, jakim poprzedził notariusz akta jednego z oficjałów lubelskich, rozpoczynające się w 1464 r.: „*Sequuntur acta acticata coram [...] Clemente de Przibislawicze archidiacono Lublinensi [...] iudice commissario per [...] episcopum Cracoviensem specialiter deputato et delegato*” (AKL, A vol. 2 k. 350).

Z wyroku oficjała łowickiego wydanego w 1477 r. (Ulanowski, *Acta iudiciorum* t. 2 nr 923) nie wynika wcale, że został on wydany przez tegoż oficjała mocą władzy zwyczajnej (*auctoritate ordinaria*), lecz tylko, że oficjalat został mu powierzony podobnie jak jego poprzednikom, którzy tę sprawę już wcześniej prowadzili, przez arcybiskupa *auctoritate ordinaria*. Oficjał w opisie przebiegu sprawy zaznacza, że została ona „[...] *ad nos qui eadem auctoritate ordinaria successimus, in suis punctis [...] legitime deducta*”. Inaczej rozumie tę wzmiankę Vetulani (*Prawne stanowisko* s. 485 przyp. 2).

Podobny pogląd na stanowisko prawne oficjałów okręgowych w Polsce wypowiadają: Fabisz (jw. s. 306), ks. W. Wójcik (*Organizacja i działalność okręgowego oficjalatu sandomierskiego w latach 1682—1685*. „Rocz. Teol.-Kanon.”. T. 3: 1956 z. 1 s. 259; tenże, *Organizacja oficjalatu radomskiego* s. 106; tenże, *Organizacja oficjalatu w Kielcach* s. 31) i Trepka (jw. s. 33 n.). Przyjmują oni, że oficjałowie okręgowi posiadali jurysdykcję delegowaną.

krajach czy diecezjach zachodziły pewne, czasem znaczne różnice co do zakresu przyznawanych im uprawnień; władza ich jednak niezależnie od tego, czy rozciągała się na wszystkie, czy na niektóre tylko sprawy, była tylko władzą delegowaną. Sąd tych oficjałów nie był tym samym sądem, co trybunał biskupa, lecz niższym od niego i jemu podporządkowanym. Stąd odwołanie od ich wyroków — w myśl ogólnej zasady o apelacji od sędziego delegowanego do delegującego — wnoszono do biskupa lub jego oficjała jako do wyższej instancji.

OFFICIALITES FORAINES EN POLOGNE

Résumé

L'attention de l'auteur de l'article se pose sur deux problèmes: celui des origines et de l'évolution des officialités foraines en Pologne et celui des compétences et du caractère juridique du pouvoir des officiaux forains.

L'institution de l'officialité épiscopale apparut en Pologne vers la deuxième moitié du XIII-e siècle, recommandée expressément par des légats du pape. Quant aux officialités foraines à l'intérieur des diocèses, elles naquirent de l'initiative des évêques eux-mêmes. Les origines des officialités foraines en Pologne se situent vers la fin du XIV-e et au début du XV-e siècle, si l'on excepte toutefois le diocèse de Włocławek où l'état d'official de Poméranie apparaît déjà en 1289. La fonction de l'official forain apparut en principe seulement dans les anciens diocèses de la métropole de Gniezno: à Gniezno même, à Poznań, Cracovie, Włocławek et Płock. Dans les diocèses instaurés ultérieurement, les officialités foraines n'existaient qu'exceptionnellement et n'apparurent que vers la fin du XVII-e ou au XVIII-e siècle. Le processus de la formation des officialités foraines différait selon les diocèses et s'acheva dans certains seulement à la deuxième moitié du XVIII-e siècle. Deux diocèses surtout présentaient le réseau des officialités particulièrement étendu: Cracovie qui en comptait 12 au début du XVII-e siècle et Gniezno où déjà au XV-e siècle l'on notait 9 officialités foraines. D'apparentes disproportions existaient dans la localisation des officialités et dans leur importance. Elles embrassaient de 10 à environ 100 paroisses.

A la formation des officialités foraines en Pologne contribuèrent sensiblement l'étendue des diocèses ainsi que l'augmentation des compétences des tribunaux ecclésiastiques; dans certains cas influèrent également des conditions particulières politiques et géographiques. Les officialités commencent à disparaître vers la fin du XVIII-e et au début du XIX-e siècle et cette disparition coïncide avec une nouvelle délimitation des diocèses après les partages de la Pologne.

Les officiaux forains en Pologne disposaient d'une juridiction plus étendue que p.ex. les mêmes officiaux en France; au XV-e siècle, ils jouissaient du pouvoir de juger les causes matrimoniales. Cette juridiction présentait cependant le caractère d'une juridiction déléguée et son étendue dépendait du mandat épiscopal. On appelait des sentences de l'official forain à l'évêque ou à l'official général.